

БЕРДИЧІВСЬКА ЧУДОТВОРНА ІКОНА БОГОРОДИЦІ ПРОВІДНИЦІ-ОДИГІТРИЇ – СПІЛЬНА СВАТИНЯ ПРАВОСЛАВНИХ І КАТОЛИКІВ УКРАЇНИ

У статті досліджується духовний контекст кінця XX ст. Зроблено історичний екскурс у релігійне і духовне життя католиків та православних.

Ключові слова: дух, ікона, церква, богоявлення.

The spiritual context of end of XX of century is investigated in the article. Historical digression is done to religious and spiritual life of Catholics and Orthodox.

Key words: spirit, icon, church, epiphany.

W artykule zbadano kontekst duchowy końca XX w. Wykonano ekskurs historyczny przez życie religijne i duchowe katolików i prawosławnych.

Słowa kluczowe: duch, ikona, cerkiew, objawienie.

Після падіння імперії тоталітаризму й атеїзму на зламі 80-90-х років XX ст. відновилися увага вірян до іконошанування й іконотворчості. Адже пошана до священних зображень – це один з головних канонів Церков історичної традиції. Необхідність та обов'язковість пошани до ікон ствердили авторитетні й представницькі церковні собори – Трульський 691-692 років у Константинополі, Сьомий Вселенський 787 року в Нікеї. Тож жодні репресії безбожних режимів і жодна критика ікон протестантськими деномінаціями не перешкодить благодатному впливові ікон у трьох напрямках: віронавчальному, літургійному та естетичному.

За останні 20 років зросла увага до чудотворних ікон, при яких у давні часи відбувалися зцілення й інші надприродні явища. Нині, поряд із дійсними дивами, спостерігаємо оману і фальш вигаданих «чудотворинь» ікон, «що плачуть», «що оновлюються», «що пускають пахуче миро» і навіть «кровоточать» переважно у церквах московського патріархату. Цю оману слід чітко відділити й відкинути від справжніх чудотворних ікон, про які є численні й достовірні свідчення.

В Україні зафіксовано кілька десятків чудотворних ікон, більшість з яких Богородичні, але є і святих Миколи, Димитрія Солунського, Юрія Змієборця, великомучениць Варвари й Катерини. Одна з найвідоміших – старовинна, ще з Середньовіччя, ікона Богородиці Провідниці (грецькою мовою Одигітрії), що прославилася в монастирі Босих кармелітів у Бердичеві Житомирської області. Хочу написати про її

духовну суть і мистецьку вишуканість як учений; але долучаються й особисті конотації, оскільки я народився перед початком Другої світової війни в селі Слободище біля Бердичева, і мої батьки пізніше розповідали, що під час кожних відвідин районного центру Бердичева (у різних господарських справах) вони не оминали випадку помолитися перед цією іконою в кармелітському монастирі й навіть якось принесли мене, тоді немовля, до цієї ікони. Так само вони розповідали, що перед самою війною 1941 року бердичівські більшовики влаштували в монастирі пожежу, під час якої згорів оригінал ікони XVI століття. За іншою версією, ікону (як значну матеріальну цінність) викрали, а потім оголосили, що вона «випадково» згоріла від несправності електрики. Слід зауважити, що монастир Босих кармелітів – обитель католицька, але чудотворну ікону Богородиці шанували як православні, так і католики обох обрядів, а зцілення при ній ставалися з усіма, хто тут щиро підносив молитву до Господа.

Іконографія цієї святині східна, візантійська, тобто належить до одного з семи варіантів зображень Богородиці з Дитям-Христом на руках. Цей варіант називається Провідницею, або Одигітрією. Провідниця тому, що Мати Божа проводить усі молитви вірних до неї – на свого Сина, розуміючи що Він є втілений Бог, хоч і малий ще віком. Композиція Бердичівської ікони походить з образу Богородиці так званої Сніжної, що знаходиться в старовинній базиліці в центрі Рима – Санта Марія Маджоре: Великий храм святої Марії. Ми не маємо даних,

як цей образ опинився в римській базиліці, але можна припустити, що образ був створений під впливом зв'язків Рима з Візантією на основі візантійської іконографії. Адже відомо, що зв'язки Рима, Равенни, Венеції з Візантією були досить тісні, особливо до великого церковного розділення 1054 року.

Не збереглося достовірних даних, хто, за яких обставин і коли зробив з римського образу Богородиці Сніжної копію і як вона потрапила у власність українського православного магната князівського походження Тишка. Він володів багатьма землями сучасної південної Житомирщини, а його помістя було там, де тепер монастир Босих кармелітів. Ікона знаходилася в каплиці при домі Тишка, а згодом у церкві архангела Михаїла. І вже тоді при ній сталися чудотворіння. Магнат Тишко розпочав будівництво нового великого храму на честь Богородиці; цей храм завершив його нащадок Василь Тишкевич. Усі наступні князата Тишкевичі зберігали святиню у своєму родовому замку над річкою у Бердичеві.

Дуже цікава історія, як православна святиня від родини православних магнатів потрапила до католицького монастиря Босих кармелітів, та й щодо заснування цього монастиря у Бердичеві. Сталося це у 20-30-ті роки XVII століття. Один із нащадків Тишка, київський воєвода Іван Тишкевич під час зіткнення з татарськими нападниками потрапив у полон до кримських татар. Закутий у кайдани 1627 року, він у видінні побачив образ Богородиці – родинну реліквію. Перед іконою стояло кілька ченців, яких Іван ніколи раніше не бачив. Вони голосно просили Діву Марію, щоб посприяла визволенню Івана Тишкевича з татарського полону. Оразу після цього видіння так і сталося: без видимої причини й попередження татари звільнили Івана з неволі й відпустили додому – в Україну. Він повернувся до своїх воєводських обов'язків у Києві. Став дуже побожним і за кожної нагоди їздив у Бердичів до ікони. Воєвода бував і в Польщі. 1630 року, перебуваючи у Любліні, він раптом упізнав в обличчя ченців, котрих бачив у видінні в татарському полоні, що молилися до Богородиці про його звільнення. Зворушений і розчулений, воєвода Тишкевич запросив босих кармелітів – а в Любліні він упізнав саме їх – до Бердичева, щоб вони заснували там свій монастир. Католицький орден кармелітів виник на біблійній горі Кармил на Святій Землі, на пограниччі Лівану й Галілеї.

На горі Кармил свіже, здорове повітря, із джерел б'ють кришталево чисті потоки, узвишся потопають у садах: саме слово Кармил означає «виноградник» і «фруктовий сад». Поступово кармелітські монастирі були утворені в різних країнах. Кармеліти наслідували пророка Іллю, який ходив босий і ховався в горах від переслідувань царя-ідолопоклонника Ахава та його нечестивої цариці Єзавелі.

У Польщі філія Кармелітського монастиря знаходилася у Любліні, й саме там їх надібав і «впізнав» зі свого видіння київський воєвода Іван Тишкевич. Чудодійне звільнення його з татарського полону так потужно подіяло на нього, що він прийняв католицьку віру, змінив ім'я з Івана на Януша і навіть подарував орденів Босих кармелітів свій замок у Бердичеві з прилеглою територією для будівництва там кармелітського монастиря! Іван-Януш зобов'язався допомагати в будівництві монастиря, нового собору, виплачувати ченцям, які там оселяться, по 1800 золотих щороку й подарувати їм село Скраглівку біля Бердичева. Відповідні нотаріальні записи Тишкевич робить у Любліні й Житомирі 1630 року.

12 років тривало будівництво монастиря і храму в Бердичеві. 22 липня 1642 року монастир освятили, а Тишкевич зробив ченцям ще один величний дар: родинну ікону Богородиці Одигітрії Сніжної – копію образу з римської базиліки Санта Марія Маджоре. Відтоді ікона дістала назву Бердичівської чудотворної ікони Богородиці, її перенесли з родинної каплиці Тишкевичів у головний вівтар новозбудованого кармелітського храму. І стаються при ній нові чудотворіння: з 1643 по 1648 рр. їх зафіксовано у спеціальній книзі «*Liber de exordio istius conventus*» аж 77! Найбільше диво сталося з невиліковно на той час хворим Київським римсько-католицьким єпископом Станіславом Зарембою, який після чудодійного оздоровлення підписує 23 травня 1647 року акт про офіційне визнання ікони чудотворною. Звістки про дію молитов при іконі поширюються по Україні, Польщі, усією Європою. Бердичів стає центром християнського паломництва вірних обох гілок християнства – православних і католиків. За майже 100 років, до середини XVIII століття, згадана реєстраційна книга чудотворінь зафіксувала 263 дива!

Римо-Католицька Церква, так само як і Православна, дуже обережна щодо визнання чуд, нетлінних мощей, канонізації святих. Тому 4 травня 1752 року, за дорученням Рима, ство-

рюється богословська комісія, яка ретельно перевіряє через свідків і документацію усі записи про чуда. Кількарічна праця комісії увінчалася визнанням правдивими таких милостей Божих при цій іконі: 14 воскресінь із мертвих, 10 оздоровлень від каліцтв, 19 випадків повернення зору, 14 оздоровлень помираючих, 112 несподіваних вилікувань від тяжких хвороб. Інші милості – це порятунки від підступів диявола, злостивих відьмарських наїздів, від вогню, паводків, заразних хвороб, повернення викраденого або загубленого майна. Перевірка тривала із застосуванням відомих тоді наукових методів, і в результаті богословська комісія підтвердила рішення колишнього єпископа Станіслава Заремби про те, що Бердичівська ікона була й залишається чудотворною. Після цього висновку комісії кармелітський монастир через церковну владу звертається до Ватикану з проханням про визнання ікони чудотворною і коронування голів Господа Ісуса Христа й Божої Матері коронами. Тодішній папа Бенедикт XIV (1740-1758) із великим співчуттям поставився до чудотворінь і не тільки благословив коронування Христа й Марії на іконі, а й прислав у Бердичів особисто ним подаровані й освячені дві золоті корони, прикрашені дорогоцінними камінцями. Тим часом церемонію коронування відклали до завершення будівництва нового собору за проектом архітектора Яна де Вітте. Собор збудований у стилі бароко з чотирма престолами-вівтарями на честь Діви Марії, архангела Михаїла, пророка Івана Хрестителя та євангеліста й апостола Івана Богослова.

Перенесення ікони в новий храм і коронування її в липні 1756 року – одна з найвеличніших маніфестацій, які будь-коли знало невелике провінційне місто Бердичів. Історики твердять, що за величиною й урочистістю восьмиденних святкувань, починаючи з 16 липня 1756 року, ця подія перевершила навіть приїзд у Бердичів у середині XIX ст. для одруження з Евеліною Ганською знаменитого французького письменника Оноре Бальзака.

Церква довго й ретельно готувалася до коронації: адже сам папа Бенедикт XIV прислав золоті корони! Оголошення заздалегідь розвісили в парафіях, староствах, канцеляріях Волині, Київщини, Поділля. Для розміщення паломників витратили понад 100 тисяч золотих. Для паломників, організованих у колони, склали спеціальний маршрут. У передмісті Бердичева збудували тимчасову дерев'яну каплицю з 11-ма вівтарями – у ній мали пристанище й нічліг

у різні дні 20 тисяч прочан. Але з огляду на розгортання національно-визвольного повстанського руху українського народу – гайдамаччини, – очікуваного числа прочан не було. Алею від монастиря кармелітів до каплиці, де єпископ Каєтан Солтик з причетниками мав коронувати Христа й Марію на іконі, увінчали вісьмома тріумфальними арками в стилі бароко. Прочани йшли вдень і вночі. Тож поставили ліхтарі, безліч чергових тримали по ночах смолоскипи уздовж алеї, а в небо піднімали феєрверки.

Першу колону прочан очолив латинський єпископ Києва Каєтан Солтик: перед ним священники й ченці несли на нарах щойно короновану ікону в головний вівтар нового собору архітектора Яна де Вітте. Почесним гостям дарували, а менш почесним продавали позолочені медальки і значки з вигравірованою мініатюрною коронованою ікони.

У XVI-XVIII століттях було чимало українсько-польських воєн за визволення України, але ні козаки українських гетьманів, ні гайдамаки не зачепили, не пошкодили святої ікони і храму, в якій вона перебувала. Бо були такі християнами! Але шкодити іконі, грабувати її скарби почали московські наїзники після відомих трьох поділів Польщі наприкінці XVIII століття. Гіркі часи настали для бердичівських ченців-кармелітів. Їх і раніше то виганяли до Любліна, то повертали назад до Бердичева. Нащадки магнатської родини Тишкевичів почали оскаржувати в судах рішення колишнього воєводи Івана Тишкевича щодо дару Бердичівського замку Тишкевичів і чудотворної ікони ченцям-кармелітам. Не залишила у спокої монастир і Московія, яка після третього поділу Польщі «присвоїла» собі всю Правобережну Україну. Монастир зазнавав постійних утисків, але, завдяки підтримці православного та католицького населення Житомирщини, продовжував існувати.

Однією з ланок цих утисків була організація пограбувань Бердичівської чудотворної ікони. Власне, не самої ікони, а тих численних і дуже коштовних дарів, які приносили до ікони люди, які тут були зцілені. Усі три пограбування ретельно планував уряд у Петербурзі за участю священноначалія Російської православної церкви. Особливу увагу захланні й зажерливі чиновники приділяли двом коронам із золота й коштовного каміння над головами Ісуса й Марії – дар папи Бенедикта XIV Бердичівській іконі середини XVIII століття. 1820 року обидві корони зникли разом з численними дарами із

дорогоцінних металів і камінців, що зберігалися при іконі у спеціальних вітринах. На щастя, коштовності не встигли вивезти з Бердичева; завдяки оперативному розслідуванню їх було виявлено й повернено в монастир. Але 1831 року корони знову викрали – цього разу назавжди! Однак місцеві золотарі, на замовлення монастиря та жертвами християн, виготовили копії корон, освячені й прикріплені до ікони 1844 року. Але й ці корони незабаром були викрадені – уже втретє. Хоч ікона перебувала під постійною охороною ченців, усі викрадення були майстерно сплановані й організовані.

Про драму з Бердичівською чудотворною іконою знали і в апостольській столиці. Там прийняли ухвалу виготовити нові корони і вдруге коронувати ікону. Папа Пій IX (роки понтифікату 1846-1878) надіслав у Бердичів нові корони, прекрасніші за попередні, виготовлені за особисті кошти папи. Повторне коронування чудотворної ікони відбулося в кармелітському монастирі Бердичева у червні 1856 року, на сторічний ювілей першої коронації, у присутності 100 тисяч прочан православного, греко-католицького й римсько-католицького віросповідань. Охорона вдруге коронованої ікони була посилена, й упродовж 64-х років злодії не мали вже змоги дотягти до неї своїх загребущих рук.

А що далі? Перша світова війна. Більшовицький переворот. Громадянська війна в Україні. Поразка Української Народної Республіки. 1920 рік. На Житомирщині, як і на більшості території України, встановлено деспотичний безбожний режим комуністів-більшовиків. Під претекстом ленінської політики «експропріації експропріаторів», у кармелітський монастир з'явилися комісари, майже всі єврейської національності. Вони пішли прямо у санктуарій (освячене місце для спеціальних молитов), де зберігається чудотворна ікона зі всіма скарбами. З неймовірним глузуванням і цинізмом вони забрали ікону і всі дари, відштовхуючи ченців, а старшому дали посвідчення, щоб він розписався, ніби ікону зі скарбами монастир передав владі добровільно, на потреби нужденних.

До 1926 року доля Бердичівської ікони була маловідома. Вважалося, що її знищили. Але її не знищили. Того самого 1926 року, коли в Києві розгромили Києво-Печерську Лавру й на її території комуністи відкрили атеїстичне Музейне містечко, у Бердичеві розігнали Кармелітський монастир, а у верхній частині собору, авторства архітектора Яна де Вітте, влаштували ... музей

революції та атеїзму! Ось у ньому й побачили люди, по п'яти роках відсутності, Бердичівську чудотворну ікону Божої Матері. Без корон, без дорогоцінної срібної рами вагою у 75 кілограмів, без позолоченого й прикрашеного коштовним камінням окладу, без численних дарів, які колись оточували ікону, коли вона перебувала в санктуарії. Усі цінності, як і численні скарби ризниці Київської Лаври та багатьох інших українських монастирів та соборів, були або переплавлені на золоті чи срібні бруски, або продані за кордон, або вивезені в Москву й, напевно, до цього часу зберігаються у тайниках Оружейної палати в Кремлі.

За спогадами моїх батьків, які бачили ікону 1926 чи 1927 року вже як «експонат» музею революції й атеїзму, святиня перебувала в жахливому оточенні. У соборі були збиті всі ліпні прикраси, навіть орнаменти, герби, колонки, картуші. У багатьох місцях тиньк був оббитий до цегляної кладки й місцями ці дірки сяк-так забілені вапном. Скрізь були розвішані карикатури на священників і ченців. На червоних транспарантах красувалися більшовицькі гасла проти віри в Бога, і що релігія – це опіум для народу. Біля чудотворного образу збиралося багато селян з довколишніх сіл; усі хрестилися, деякі ставали на коліна. Наглядачі музею сильно сварили й картали таких. Хто опирався й не хотів підніматися з колін, тих просто витягували з храму, а то й били. Декого арештовували чекісти, особливо коли людина сперечалася і казала, що Бог є. Мої батьки, які багато начувалися про ікону, молилися при ній мовчки, подумки. Перед цим моя мати Марія зі своєю матір'ю Мотрею мали прощу в село Калинівку (де сталося так зване Калинівське чудо: солдат прострілив придорожне розп'яття Христа і з простреленого місця зацебеніла кров) і бачили, як чекісти жорстоко розправлялися з паломниками. Тому помірковані християни села Слободище не виявляли зовнішніх ознак поклоніння, молилися тихо, щоб не наразитися на репресії й арешти.

У червні 1941 року, за кілька днів до нападу Німеччини на Радянський Союз, у соборі була імітована пожежа, й ікона або згоріла, або була викрадена. Якщо викрадена, то й досі її хтось і десь переховує. Щойно Бердичів окупували німці, вони арештували кілька тисяч бердичівців, які не встигли втекти з червоноармійцями. Серед затриманих було чимало тих, хто перетворив християнський монастир на музей революції й атеїзму. Тисячі затриманих гітлерівці розстріляли у підвальній частині храму й на

подвір'ї перед костелом. Диявол працював по обидві сторони лінії фронту: одних наставляв нищити святині, інших – нищити їх самих.

Майже всю другу половину ХХ століття – аж до відновлення незалежності України 1991 року – шедевр барокової архітектури Яна де Вітте був у руїні. З настанням волі віросповідань на руїни знову прийшли ченці – босі кармеліти. Почалося відродження чернечого життя і відбудова собору. Українська провінція ордену Босих кармелітів має назву провінції Святого Духа. Може й тому відновлення святині йде доволі успішно, попри відомі усім труднощі й проблеми. Священноначаліє провінції вжило низку заходів для можливого пошуку Тишкевичевого оригіналу чудотворної Бердичівської ікони Богородиці. Пошуки результатів не дали. Якщо ікона 1941 року була справді викрадена, а не згоріла, то її надійно заховано або вивезено за межі України. Тоді отці вдалися до традиційного, прийнятого в Церкві, рішення: копія чудотворної ікони зберігає усі благодаті оригіналу! Оскільки ні дошки, ні фарби ікон не вічні, то вічним є образ – матеріальний субстрат духовної іпостасі святої особи.

Зробити копію Бердичівської чудотворної ікони восени 1990 року було доручено мисткині й реставраторці Божені Мусі-Совінській. Було враховано її попередній досвід у реставрації і копіюванні аналогічних творів сакрального мистецтва. Божена Муха-Совінська завершила виконання ікони 1991 року на полотні олійно-смоляними фарбами висотою 143 сантиметри, шириною 93, тобто в дещо менших розмірах за оригінал. Полотно з намальованою на ньому іконою було наклеєно на склеєні у кілька шарів фанерні дошки, причому використано вологостійкий клей.

З якого ж джерельного матеріалу пані Муха-Совінська брала взірць для копії Тишкевичевого оригіналу, коли оригіналу немає, а всі репродукції з нього є чорно-білі? Джерел було два: 1. Римський прообраз Матері Божої Сніжної з базиліки Санта Марія Маджоре, з якого було скопійовано ікону для родини Тишкевичів; 2. Детальний опис Тишкевичевої ікони, який зробив у 20-х роках ХХ століття священник Броніслав Ярославський. Коли більшовики вилучили ікону з вівтаря, зняли раму, оклад корони, опікуватися іконою перед виставленням її в музеї революції й атеїзму випросив у комуністів отець Броніслав. Він по-своєму реставрував її, закріпив шматочки фарби й ґрунтівки там, звідки давні й сучасні злодії зривали корони, а

також докладно описав композицію, кольори та символи ікони. Таким чином, Божена Муха-Совінська створила не точну копію, а наближену до точної, що цілком прийнятно для Церкви, згідно з вченням святих отців, як треба шанувати, використовувати, оновлювати й копіювати (робити списки) ікони.

Спільне з Тишкевичевим оригіналом на іконі Мухи-Совінської таке: а) загальна композиція ікони у варіанті Провідниці-Одигітрії; б) колірні співвідношення одягу Богородиці, її мафорію, тобто верхньої хустки з широким оплеччям, та гиматія; в) благословення Дитяти-Спасителя в православному варіанті, а також том Священного Писання, який Він тримає у лівій руці; г) навхрест складені руки Богородиці. Розбіжності щодо оригіналу стосуються зображень тла з багатьма обличчями крилатих ангелів, «недремного ока» у горішній частині ікони в трикутнику (символ Святої Трійці), двох прямокутників на вервечках у правій руці Діви Марії, на яких позначені початкові літери «Ісус Христос» та «Марія» – це символи ордену Босих кармелітів. Інші розбіжності менш суттєві. Обличчя Христа й Богородиці мисткиня змалювала у стилі Ренесансу, без ознак візантійського стилю. Муха-Совінська змалювала ікону без корон на головах Христа й Марії, а нове коронування й освячення здійснив під час візиту до Польщі папа Іван-Павло II 1997 року. Сталося це у Кракові, куди спеціально для освячення доставили ікону й того ж року привезли до Бердичева. Новітня історія Бердичівської чудотворної ікони Богоматері завершилася 16 липня 2006 року, коли в Бердичеві відзначали 250-річчя з дня першого коронування ікони коронами папи Бенедикта XIV. Того року районний центр Житомирщини знову став місцем паломництва тисяч прочан.

Хоча низка інших ікон православного походження є предметом глибокої пошани в католицьких громадах, але приклад із Бердичівською іконою є дуже рідкісний з огляду на драматичну історію цієї ікони. Цю історію можна порівняти хіба що з Белзько-Ченстоховською іконою Скорботної Богородиці, яка з Візантії потрапила в Русь-Україну, довго зберігалася в галицькому Белзі, а тепер є найбільшою святинею християн Польщі.

Як і Белзько-Ченстоховську, Бердичівську ікону копіюють нині кращі мистці-ікономалярі нової України. Наш народ і наші мистці плекають національні святині, якщо вони навіть належать різним церквам і різним країнам. У

2007-2009 роках Бердичівську чудотворну ікону дуже гарно змалювали сучасні українські мистці: 2007 року – Андрій Дем'янчук; 2008 року – три майстри сакрального мистецтва Сергій Булко, Ігор Орищак та Ігор Леськів; 2009 року – першокласний ікономаляр з Прикарпаття Василь Стефурак. Усі три нові копії близькі до Тишкевичевого оригіналу, але в деталях ма-

ють багато особистісного: в колориті, декорі, трактуванні гла, змалюванні корон, шляхетній витонченості малярства, застосуванні сучасних варіантів давніх стилів – ренесансу, бароко, класицизму. Отже, священне мистецтво ікони справді служить піднесенню духовності українського народу і зближує Церкви нашої історичної традиції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бенчковський С. Монастир Кармелітів босих. – Львів, 1793.
2. Бортник В. Матір Божа Бердичівська // «Маруся плюс». – Бердичів Житомирської області. – 2006. – 19 липня.
3. Зелінський Ю. Біля джерел Кармелю. – Краків, 2000.
4. Колтун К. Бердичівський монастир. – Краків, 1928.
5. Кот С. Бердичів. – Київ, 1982.
6. Кравченко В. Свято ікони Матері Божої Бердичівської: Пішки до святині // «Земля Бердичівська». – Бердичів Житомирської області. – 2003. – 24 липня.
7. Лазаревський Н. Орден Кармелітів Босих. – Прага, 1879.
8. Майко І. Шляхетський рід Тишкевичів – засновників Бердичівського конвенту // Бердичівщина: Поступ у третє тисячоліття. Науковий збірник «Велика Волинь». – Том 22. – Житомир, 2001.
9. Марівінський М. Архітектурні особливості Бердичівського костелу. – Прага, 1926.
10. Марковський Б. Бердичівська земля з найдавніших часів до початку ХХ століття. – Житомир, 1999.
11. Мет О. Матір Божа Бердичівська. – Краків, 1998.
12. Пашківський Ф. Видавнича діяльність друкарні кармелітів у Бердичеві ХVІІІ-ХІХ століть // Житомирщина крізь призму століть. Науковий збірник «Велика Волинь». – Том 18. – Житомир, 1997.
13. Перенський. М. Бердичів. – Краків, 1898.
14. Побережний О. Виникнення ордену Босих кармелітів та його шлях до України // Міжнародна наукова конференція «Дні науки Філософського факультету»: Матеріали доповідей та виступів. – Київ, 2008.
15. Побережний О. Католицький орден Босих кармелітів. – Київ, 2009.
16. Поданева Ю. Монастир Босих кармелітів – історична пам'ятка Бердичева // Бердичівська земля в контексті історії України. – Житомир, 1999.